
DOĞU VE BATI DÜŞÜNÇESİNDE DİNİ ÇEŞİTLİLİK: BİR GİRİŞ DENEMESİ
RELIGIOUS DIVERSITY IN EASTERN AND WESTERN THOUGHT: AN INTRODUCTION ESSAY

Ali BALTACI

Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü/Mersin/Türkiye
alibaltaci@mersin.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2550-8698

Öz

İnsan yaşamını hemen her yönden etkileyen din olgusu, hakikatin farklı şekillerde tezahür ettiği bireysel ve toplumsal süreçleri barındırır. Dünyanın farklı yerlerinde birbirinden farklı din ve inançlar olsa da aslında hepsi belirli ölçüde birbirini etkilemekte ve birbirinden etkilenmektedir. Bu noktada çok sayıda dinin olduğu toplumlarda din nasıl kavramsallaştırılabilir? Hangi dini inancın doğru olduğu veya müntesiplerini kurtuluşa erdirdiği söylenebilir? Bu problemi çözmek için dinlerin çeşitliliği kavramı geliştirilmiş ve dini olgular çeşitlilik perspektifi ile incelenmiştir. Bu çalışma İbn Arabi, Rumi, Yunus Emre, John Hick ve Wilfred Cantwell-Smith'in dine ilişkin görüşleri eşliğinde dini çeşitlilik olgusunun doğasını inceleme amacını taşımaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden kavramsal inceleme tekniği ile yürütülmüş olan çalışma, farklı düşünürlerin dine ilişkin yaklaşımlarını çözümlene iddiasındadır. Ayrıca literatürde dini çeşitliliği kavramsallaştırmaya ilişkin çalışmalar olsa da farklı düşünürlerin birbiriyle olan etkileşimleri kapsamında anılan olguyu çözümleyen bir çalışmaya rastlanılamamış olması, bu çalışmanın özgün karakterine vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, Dini çeşitlilik, Dini çoğulculuk, Dini kapsayıcılık, Dini dışlayıcılık

Abstract

The phenomenon of religion, which affects human life in almost every aspect, contains the individual and social processes in which the truth manifests in different ways. Although there are different religions and beliefs in various parts of the world, they all affect and influence each other to a certain extent. At this point, how can religion be conceptualized in societies with many religions? Which religious beliefs can be said to be true or salvation of its followers? To solve this problem the concept of diversity of religions has been developed and religious phenomena have been examined with a perspective of diversity. This study aims to examine the nature of the phenomenon of religious diversity in the light of the views of Ibn Arabi, Rumi, Yunus Emre, John Hick, and Wilfred Cantwell-Smith. In essence, the study, which was conducted with the conceptual analysis technique, which is one of the qualitative research methods, claims to analyze the approaches of different philosophers about religion. Besides, although there are studies on conceptualizing religious diversity in the literature, no study can be found in the context of the interaction of different philosophers with each other, emphasizing the original character of this study.

Keywords: Philosophy of religion, Religious diversity, Religious pluralism, Religious inclusiveness, Religious exclusionism

Giriş

Dinlerin yapısı ve içeriğinin farklı oluşu genel geçerliği olan bir din tanımının yapılmasını güçleştirirse de bir kavram olarak din, belirli bir düşünce ya da inanca bağlanmak, iman etmek, kabul etmek aynı zamanda başka bir düşünceyi ya da inancı reddetmek anlamına gelir. Böylelikle din bir yandan itaat etmeyi diğer yandan reddetmeyi içeren bireysel bir sürece vurgu yapar.¹ Ancak insanın sosyal bir varlık oluşu, dinin bireysel tezahürden ziyade sosyal alanda da görünür olmasını sağlar. Sosyal açıdan din, bireyi çeşitli kurallar ve ilkelere uyma ve bazı durumlardan kaçınma noktasında sınırlandırır. Böylece kişinin yaşamına yön veren din, onun kurtuluşa ermesi için çeşitli yollar ve başa çıkma mekanizmaları sunan bir forma evrilir.² Toplumsal alanda farklı din ve inançların olması gerçeğinden hareketle hangi dinin doğru olduğu veya takipçilerini kurtuluşa erdireceği sorunsalı, tarihsel olarak farklı düşünürler tarafından sıklıkla dile getirilmiş; sorunu çözmek amacıyla dini çeşitlilik kavramı geliştirilmeye çalışılmıştır.³

Bir din için vazgeçilmez olan önermeler birbiriyle tutarlı olmak, var olan şeylerle ve iyice kanıtlanmış verilerle bağdaşır olmak zorundadır. Tüm dinler, insanın nasıl yaşaması gerektiğine yönelik ahlaki bazı önemli hakikatlere vurgu yaparlar; aksi durumda dinlerin varlığından söz edilemez.⁴ Din çözmeyi vadettiği problemlere gerçekçi çözümler sunmak zorundadır. Bu açıdan her din, insani tecrübenin önemli bir kısmını açıklayabilmelidir.⁵ Toplumsal alanda farklı gerçeklikleri çeşitli açılardan ele alan dinlerin olması gerçeğinden hareketle farklı dine inananların nasıl bir arada yaşayacağı veya nasıl etkileşim kurmaları gerektiği sorunu, dini çeşitlilik kavramı ile aşılmaya çalışılmıştır. *Dini çeşitlilik*, genellikle üç kategoride incelenmektedir: dini dışlayıcılık, dini kapsayıcılık ve dini çoğulculuk.⁶

Dini dışlayıcılık, dini gerçeklik hakkında tek bir iddialar kümesi (ve dolayısıyla da o iddialar kümesini bünyesinde taşıyan din) diğerlerinden daha doğrudur görüşünden doğar. Dışlayıcılıkta kurtuluşa erişmek için bireylerin belirli bir dinin kurtarıcı hakikatlerini bilmesi ve bunları yaşamında uygulaması zorunludur.⁷ Ancak tek bir dinin doğru olduğu ve diğerlerinin takipçilerini kurtuluşa erdiremeyeceklerine yönelik öğretisi, eleştiriye oldukça açıktır. Dışlayıcılığı eleştirenler, avantajlı grubun erişebildiği kurtarıcı veya özgürleştirici bilgiye hiçbir zaman erişememiş insanları, Tanrının nasıl olup da adil şekilde hesaba çekeceğini merak ederler. Bunun yanında dışlayıcılara göre pek çok insanın bir inanca sahip olması, onların inandığı şeyin doğru olmasını gerektirmez. Dolayısıyla insanların farklı dini inançlarının olduğunu gören bireylerin kendi dini öğretilerini terk etmesi gerekmez. Zira o öğretiler, ilgili dini topluluk içinde merkezi bir işleve sahiptir.⁸ Alvin Plantinga'ya göre eleştirmenlerin dışlayıcılıkta gördüğü kibir, dışlayıcıları hatalı ve onların görüşlerini gerekçelendirilmemiş bulan eleştirmenlerin kendisinde de bulunabilir.⁹

Dini kapsayıcılık, kendi dininin diğer dinleri kapsadığını ve onlardan daha üst bir konumda görmek, fakat öteki dinlerin de doğru ve kurtarıcı/özgürleştirici yönlerini tamamen dışlamamak, diğer dinlere kendi dininin kapsamına giren özellikleri kadar değer atfetmektir. Karl Rahner, kurtuluşun mutlak suretle tek bir dine özgü olduğu noktasında dışlayıcılarla hemfikirdir. Kapsayıcılara göre, Tanrının kendi ahlaki kanununu, onların dini geleneklerine yerleştirmiş olması sebebiyle, o insanlar kurtuluşa erebilir. Kapsayıcılıkta şahıslar objektif olarak kurtuluşun teminini bünyesinde tutan din veya ibadetler hakkında herhangi bir şey bilmeksizin kurtuluşu elde edebilir. Başka inançlara sahip kişiler, kendisinin doğru yolda olduğunu bilmeksizin, anonim bir şekilde bir dinin içinde yer alabilir.

¹ Latif Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", *Din Felsefesi* (Ankara: Bilay, 2018).

² Abdurrahman Kurt, "Sosyolojik din tanımları ve dine teolojik bakış sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008).

³ Kazım Arıcan, "Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011).

⁴ Michael Peterson v.dğr., *Din Felsefesi*, trc. Rahim Acar v.dğr., 2. Bs (İstanbul: Küre Yayınları, 2013).

⁵ Fehrullah Terkan, *Çatışmanın dinamikleri: din ve felsefe uzlaşmazlığı üzerine* (Ankara: Elis Yayınları, 2007).

⁶ Peterson v.dğr., *Din Felsefesi*.

⁷ Nebi Mehdiyev, "Plantinga'nın Dinî Dışlayıcılık Savunusunun Eleştirisi", *İslam Araştırmalar Dergisi*, S 22 (2009).

⁸ Osman Murat Deniz, "Dini Plüralizm: Dinler Yoluyla Kurtuluş mu, Dinlerden Kurtuluş mu?", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2018).

⁹ Ferhat Akdemir, *Alvin Plantinga ve analitik din felsefesi* (Ankara: Elis Yayınları, 2008).

Kapsayıcılığı eleştirenler temelde şu soruyu sorar: “eğer kurtuluş muayyen bir dini geleneğe dair bilgiden veya o geleneğe bağlanmaktan bağımsız olarak meydana gelebilirse, insanların kendi tecrübelerini yorumlarken o gelenekten gelen kavramları ve fikirleri kullanması niçin zorunludur?” Rahmer, doğru inanca sahip olmanın bu dünyada önemli ve faydalı olduğunu ve bunun da İncil’in mesajını yaymayı gerekçelendirdiğini söyler. Hak dine göre amel etmenin kendine mahsus ve kalıcı faydaları bulunmaktadır. Bunun yanında Hristiyanlığı hak kabul edip diğer dinleri Hristiyanlık çatısı altında birleştirmek kendi içinde sorunlu görünmektedir. Bu sorunu çözümlenmek için dini çoğulculuk kavramı geliştirilmiştir.

Dini çoğulculuk, dinlerin kaynağının veya özünün aynı olduğundan hareketle aralarında derece farkı da gözetmeksizin dinlerin hepsini eşit ölçüde doğru ve kurtarıcı görmektir. Çoğulculara göre hiçbir din tek başına hak din değildir; kurtuluşa götüren pek çok yol vardır. Her din kendi müntesiplerini insani çıkmazdan kurtaracak, kendini dönüştürmeyi ve gerçeklikle bağlantı kurmayı sağlayacak kendine has biricik yolu tahsis etmekle yükümlüdür.¹⁰ Hick, gerçeğin algısının herkes için farklı olduğunu, gerçeğe dair tarafsız bir tasvir yapmanın mümkün olmadığını iddia eder.¹¹ İnsan kendi tecrübesinden hareketle hakikatin, gerçeğin veya Tanrının neye benzediğini veya nasıl görüldüğünü tahayyül edebilir. Gerçeğe dair bireysel tasavvurlar, gerçekliğin bireyler ve gelenekler tarafından algılanma veya anlaşılma tarzını etkileyen tahayyüllerdir.¹² Hick’e göre mutlak bir açıklama getirme amacındaki her teşebbüs, sıradışı karakterinden arındırılmalıdır.¹³ Çoğulculuğu eleştirenlere göre, dinlerdeki birbiriyle bağdaşmaz olan Tanrı veya gerçek kavramları hepsi birden nasıl doğru olabilir? Çoğulculara göre dinler doğruluk iddiasına sahip olmadığından muhtelif iddialar herhangi bir problem oluşturmaz. Dinin yegâne amacının hayatı anlamlı kılmak olduğunu düşünen çoğulculara göre dinler doğruluk iddiasında bulunmaz; onlar merkezinde Tanrının olduğu farklı bakış açılarıdır.¹⁴ İlerleyen bölümde farklı düşünürlerin din hakkındaki anlayışları tartışılacaktır.

İbn Arabi ve Dinlerin Birliği

İbn Arabi ismi ilk zikredildiğinde akla ilkin varlığın birliği (vahdet-i vücud) düşüncesi gelmektedir. Hatanın olmadığı ve bütün itikatların doğru olduğu düşüncesinin kaynağı, varlığın birliğidir. Varlığın bir, parçalanmamış ve kendi zatında ayrılmamış olduğunu savunan Arabi, sadece varlık alanında değil din, sanat ve ahlak alanındaki her şeyi varlığın birliği öğretisiyle açıklamaya çalışmıştır.¹⁵ Bu noktada varlığın birliği düşüncesinin, İbn Arabi’nin dinlerin birliği anlayışının arkasında yatan, mistik düşünce ve tasavvufi tecrübe boyutunu oluşturduğu söylenebilir.

Batı’da dinlerin birliğinin savunucusu olarak bilinen İbn Arabi (ö. 1240), tüm dinlerin iç muhtevalarının birliğine inanmaktadır. Dinlerin ve kendi dininin özüne önem veren İbn Arabi, dinin inanç ve ibadetlerle ilgili ayrıntılarına bir dışlayıcı kadar bağlı kalmamış, Kur’an ve Hz. Muhammed’in sünnetinin izlenmesinin önemini gerek kendi yaşantısı gerek nasihatleri ile sıklıkla vurgulamıştır.¹⁶ Bu noktada Selçuklu sultanlarına verdiği öğütlerde Hristiyanlara karşı tavizsiz siyasal bir söylemi benimseyen İbn Arabi’nin, yaşadığı dönemde Hristiyanlığın saldırısı altındaki İslam coğrafyasını korumak amacıyla böylesi bir tutum içinde olduğu söylenebilir. Arabi’nin öğütleri arasında: “Müslümanlarla Zimmiler¹⁷ arasındaki ilişkiler konusunda şeriat hükümlerine uyulması, aynı zamanda İslam devletlerindeki gayri Müslimlerin sıkı gözetim altında bulundurulması, Hristiyan devletlerle olabildiğince az ilişki kurulması gibi öneriler yer almaktadır. Sultanlara verdiği öğütlerin aksine Arabi,

¹⁰ Tülay Demir, “Dini Çoğulculuk”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 71 (2012).

¹¹ John Hick, *İnançların gökkuşağı: dinsel çoğulculuk üzerine eleştirel diyaloglar*, trc. Mahmut Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

¹² Mahmut Aydın, “Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Milel ve Nihal* 6/2 (2009).

¹³ Hick, *İnançların Gökkuşağı*.

¹⁴ Mehmet Şükrü Özkan, “W.C. Smith ve J. Hick’in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/46 (2016).

¹⁵ Emin Çelebi, “İbn Arabi’de Tasavvufi Tecrübenin Epistemolojik Mahiyetine Dair”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010).

¹⁶ Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber: İbn Arabî Düşüncesine Giriş* (İstanbul: Sufi, 2009).

¹⁷ Zimmî: İslam devletinin egemenliğini kabul eden Gayr-ı Müslim kişilerdir. Zimmîlerin can, mal ve namus güvenliği, uyrukluğuna girdikleri İslâm devleti tarafından sağlanır. Buna karşılık zimmîler de devlete cizye vermekle yükümlüdür.

ötekini dışlayan tutumları insafsızlık veya cahillik olarak adlandırır. Bunun nedeni tarihsel şartlar karşısında beliren konjonktürün gerekli kıldığı sağduyu ve sorumluluk bilincidir.¹⁸ Arabi insanları iki kategoride değerlendirir: cahiller ve arifler. Cahiller, genellikle dışlayıcı olur ve kendi dinlerinden başkasının doğru yola sevk edici olduğunu düşünmez. Arifler ise cahiller kadar net ve tek boyutlu düşünmez; daha karmaşık ve olayların arkasındaki gerçek nedenleri görece denli derin düşünce sahibi olan arifler, farklı dinlere karşı daha hoşgörülü ve kapsayıcıdır.¹⁹

İbn Arabi'ye göre insanlar Hakk'ı mutlak değil, ancak mukayyet ve hususi olarak bilebilirler ve bu bilgilerine uygun bir inanç geliştirirler. İnanç kişiseldir ve kişinin kendi bilgi ve idrakinin sonucu oluşur. Bu durumda her kişinin bir diğerinden farklı bir Tanrı tasavvuru söz konusu olacak ve insanlar için Tanrı, kendi idrakleriyle geliştirdikleri aşkın bir varlık olarak algılanacaktır. Böylelikle her durumda tek olan bir Tanrı olsa da O'nun her birey için farklı yansımaları olacaktır.²⁰

Vahyedilmiş dinlerin hepsinin ışık olduğunu dile getiren Arabi, bu dinler arasında İslam'ın yıldızların ışığı yanında güneşin ışığı gibi parladığını ve diğer dinlerin hükmünü kaldırdığını belirtir. Dinlerin ışık olduğu düşüncesi çoğulcu bir yaklaşım olsa da onun İslam'a ilişkin düşünceleri, kapsayıcı görüşünü açığa çıkarır. İslam'ın diğer dinleri hükümsüzleştirdiği görüşüye Arabi'nin dışlayıcı yaklaşımına vurgu yapmaktadır. İbn Arabi normal şartlar altında dışlayıcılığı cehalet ile eş tutup Musevilik ve Hristiyanlık gibi dinleri de doğru bulmasına karşın, İslam'ın onlara nispetle daha doğru ve tam bir din olduğuna inanmaktadır.²¹

Olayların olumlu, iyi ve ortak yönleri ile dostluğu ve diyalogu önceleyen bir yaklaşımı benimseyen Arabi, Hristiyan dogmasına tavır almış, bu dogmaların doğru olabileceğini bile düşünmemiştir. Fakat yine de dogmaların, insanları kurtarıya erdirebileceği düşüncesini de dışlamamıştır. Arabi'ye göre her din belirli ölçüde kurtuluş sağlasa da bu kurtarıcılıkta her dinin ötekine eşit olduğu anlamına gelmez. Dinler arasına gizlenmiş olsa da hakikat, merkezinde bir Tanrının olduğu ve peygamberler aracılığıyla insanları kendisine çağırdığı bir yol olsa da gerçek kurtuluş, hakikatin en saf halini insanlığa sunan son peygamberin yoluna tabi olmaktan geçer.²²

Arabi, "Sünnetin getirdikleriyle Allah'a ibadet eden" ve "şeyleri hakikatte olduğu gibi gören" kimsenin, "Hiçbir şehvetin uğramadığı saadet yolunda" yürüdüğünü, çünkü bu yolun aydınlık, saf ve bozulmamış bir yol olduğunu dile getirmektedir. Arabi'ye göre öteki yolun sonunda da saadete ulaşılabilir, ne var ki bu yol üzerinde korkular, çöller, yol kesen haydutlar ve zehirli yılanlar vardır. Hiç kimse bunların azabını çekmeden bu yolun sonunda saadete ulaşamaz.²³ Bu görüşleri dikkate alındığında Arabi'nin dine yaklaşımı, dışlayıcılıktan uzaktır. Tek bir din değil her dinin doğruluk değeri taşıdığını ve mensuplarını kurtarıya yönlendirdiğini belirten Arabi, dinlerin dogmatik doğruluğu ve eskatolojik kurtarıcılığının²⁴ farklı derecelerde olduğunu savunmaktadır.

Arabi, nefsin tüm itikatları kucaklayabilecek ve herhangi bir bağ ile sınırlandırılmayacak şekilde Hakk'a bağlı olduğunu ifade eder.²⁵ Kapsayıcılık adına yorumlanabilecek bu ifade, daha çok Arabi'nin çoğulculuk düşüncesine vurgu yapmaktadır. Arabi, kalbinde her din mensubunu kucaklamakta ve her dinde özsel ve evrensel olarak bulunabilecek olan aşk unsurunu önemsemektedir. Arabi, "Benim dinim, aşk dinidir" veya "sevgidir benim dinim" gibi söylemlerle kendi çoğulculuk görüşünü belirginleştirmektedir. Afifi'ye göre Arabi tüm dinleri benimsemiştir; bu dinlerin putperest olanıyla olmayana arasında hiçbir fark yoktur. Çünkü Arabi, putperestin ibadetini,

¹⁸ Cafer Sadık Yaran, "İbn Arabi, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu", *İslam ve Öteki* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018).

¹⁹ Ekrem Demirli - Hatice Çöpel, "İbnu'l-Arabî Metafizîği", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2013).

²⁰ Rom Landau, *The Philosophy of Ibn'Arabi* (New York: Routledge, 2013).

²¹ Reza Shah-Kazemi, *Paths to Transcendence: According to Shankara, Ibn Arabi, and Meister Eckhart* (London: World Wisdom, Inc, 2006), 26; Yaran, "İbn Arabi, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu".

²² Stephen Hirtenstein, *The Unlimited Mercifier: The Spiritual Life and Thought of Ibn'Arabi* (London: Anqa Publishing, 1999); Yaran, "İbn Arabi, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu".

²³ Claude Addas - Atila Ataman, *İbn Arabi: Kibrit-i Ahmer'in peşinde* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004).

²⁴ Eskatolojik kurtuluş, genel olarak Hristiyan teolojisinde, bir gün tüm kötülüklerin sona ereceğini savlayan kurtuluş söylemidir.

²⁵ Landau, *The Philosophy of Ibn'Arabi*.

ibadet ettiği taş, ağaç vb. şeylere Hak olarak değil, Hakk'ın bir mazharı olarak ve Hakk'tan başka bir ilah olmadığına inanması şartıyla kabul etmektedir.²⁶

Mevlana Celeleddin Rumi ve Dinlerin Kardeşliği

Söylemini sembolik ifade ve metaforlar üzerine inşa eden Rumi, sözün, engin bilgeliği veya derin dini tecrübeyi anlatmakta kısır kaldığını; bununla birlikte dinleyenin anlama kapasitesinin sınırlı olduğunu ifade eder.²⁷ Rumi, Arabi'de olduğu gibi din düşüncesinin merkezine, Tanrı ve onun ilahi ışığını almıştır. Ona göre dinlerin nihai kaynağı Tanrıdır ve peygamberler farklı olsa da saçtıkları ilahi ışık aynıdır.²⁸ Rumi'ye göre dinlerin yolları ve yöntemleri ayrı olsa da amaçları ve niyetleri ortaktır ve yola değil, amaçlara ve niyetlere bakmak gereklidir. Bu noktada Rumi, tüm dinlerin ortak amacının, mensuplarını kurtuluşa erdirmek olduğunu ve dinlerin birbirlerinin kardeşi olduğunu ifade eder.²⁹ Rumi'nin din anlayışının, kandilden ziyade ışığa bakan; ayrılıklara odaklanmaktan çok birleştirmeye çalışan bir yapıda olduğu söylenebilir.

Rumi'ye göre Tanrı insan aklının sınırlarını aşar ve asla kavranamaz. O'nu anlatma iddiasındaki dinlerin, O'nun hakikatine belirli ölçüde vakıf olabileceği ve sınırlı ölçüde hakikati açıklayabileceğini savunan Rumi, dinlerin de Hakk'ı tasvir etmekteki farklılıklarından dolayı birbirlerine üstünlük taslamamaları ve birbirlerini dışlamamaları gerektiğini ifade eder.³⁰ Rumi, dinlerin yolları arasındaki ayrılığı ve aykırılığı, insanların düşünsel perspektiflerinin farklılığına atfetmekte ve burada ehli kitap kavramının yanında ateşe tapanların da öğretilerinde belirli ölçüde hakikat bilgisinin olduğunu varsaymaktadır.³¹

Arabi gibi Rumi de dini gerçekliğin kavranmasının esasen bir perspektif sorunu olduğunu, sıradan insandan farklı olarak bilge kişinin daha geniş bir perspektiften din ve Tanrı olgusunu değerlendirdiğini ifade etmektedir. Bu noktada Rumi, bilge kişinin, Tanrı'nın varlığını ve birliğini kavramada daha yetkin olduğunu ve toplum içinde bu yetkinliğini kullanması gerektiğini bildirir.³²

Rumi yolların ayrılığının, diyalogsuzluğun, iyiliği emir ve kötülükten yasaklama noktasında işbirliği yapmayışın ve hatta bazen kavga edişin sebebinin, ötekinin dilini anlayamamak, onun düşünce ve duygu dünyası hakkında bilgisiz olmak olarak tasvir eder. Rumi'ye göre aklımızı kullanıp sınavarak hak olanı bulmaya çalışmak gereklidir; ataların dinine koşulsuz inanmak veya bu konuda ısrar etmek doğru değildir. Bu noktada insanların hakikati aramaları gerektiğini söyleyen Rumi, yalnızca yeniliklere ve yeni düşüncelere açık olan ariflerin bu hakikate erebileceğini, sabit fikirli cahillerin ise hakikatin derinliklerinden uzak kalmaya mahkûm olduğunu dile getirir. Ancak Rumi ariflerin, cahilleri doğru yola erdirmek için uğraşması gerektiği ve cahillerin hakikatten nasiplendirilmesinin önemine de vurgu yapar.³³

Yunus Emre ve Sevgi Dini

İslam düşüncesinde hümanist karakteri ile öne çıkan Yunus, farklılıkların değil, benzerliklerin önemli olduğunu vurgulamış; savaşın değil sevginin dünyaya egemen olmasının önemine değinmiştir. Onun temel düşüncesi sevgidir; sevginin insanları birleştiren ve farklılıkları azaltan yönünü ön plana çıkaran Yunus, yalnızca kendi dininden olanlara değil, ötekilere karşı da bir sevgi besler.³⁴ Yunus hakikati tek bir dinde aramaz, o içinde sevgi olan her dinin takipçilerini doğru yola erdirebileceğini düşünür. Bu karakteriyle dini çoğulculuğu ön plana çıkardığı düşünülse de Yunus'un yaşamında varlığın birliği felsefesi ve sünnete uygun tasavvufi bir yol takip etme önemli yer tutar.³⁵

²⁶ Abul Ela Affifi, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de tasavvuf felsefesi*, trc. Mehmet Dağ (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999).

²⁷ Mustafa Tekin, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'de Din ve Yabancılaşma", *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi Bahar 1/1* (2010).

²⁸ Celalettin Çelik, "Mevlana'nın fikirlerinin Türklerin dini hayatına etkileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1/12* (2002).

²⁹ Yaran, "İbn Arabî, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu".

³⁰ Yüksel Göztepe, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Akla Eleştirel Bakışı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005.

³¹ Yaran, "İbn Arabî, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu".

³² Tekin, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'de Din ve Yabancılaşma".

³³ Ergin Ergül, "Mevlânâ'nın Düşünce Dünyasının Siyasal ve Toplumsal Boyutları, 1", *Türk İslam Siyasal Düşüncesi Kongresi*, 2015.

³⁴ Ahmet Sevgi, "Yunus Emre'de insan sevgisinin evrensel niteliği üzerine", *Turkish Studies 7/1* (2012).

³⁵ Osman Oral, "Yunus Emre'nin Şiirlerinde İman Esasları", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi 9/18* (2016).

Mutlak sevginin, insanları hakikate erdireceği ve hakikatin ise özünde duygusal bir hissiyat olduğunu savunan Yunus'un kalbinde her zaman öteki dinlerin mensupları ile diğer yaratılmışlara da yer vardır. Hatta farklı dinlerin dini mekânlarında da onlarla birlikte olmaktan çekinmeyen Yunus da Arabi ve Rumi gibi insanları cahiller ve arifler olarak ikiye ayırır. Cahillerin dışlayıcı olduğunu, ariflerin ise kalplerinde ilahi bir sevginin olduğunu savunan Yunus, tüm dinlerin mensuplarını kurtuluşa sevk ettiğine inanmaktadır.³⁶ Arabi ve Rumi gibi dinlerin kaynağını bir gören Yunus, dinleri tek bir çeşmeden sızan suya benzetir. Kaynağın birliğine ek olarak diğerini yermenin de edebe aykırı olduğunu düşünen Yunus, ötekilerin inandığı şeyler için eleştirilmelerinin doğru olmadığını savunmaktadır. Bu noktada dine katı kurallar koymanın veya insanların inandıkları şeyleri yermenin insanları dinden uzaklaştıracağını savunan Yunus, sınırları keskinleştirilmemiş, açık ve çoğulcu bir dini yapının topluma egemen olmasının önemli olduğunu düşünmektedir.³⁷

Yunus, varlığın birliğini savunmakta; varlığın, bir olandan çıktığını düşünmektedir. Yani yaratılmış olan her şeyin Bir'den çıktığı ve farklı gözüke de yine Tek bir şeye yöneleceğini ifade etmektedir. Bu düşünce Yunus'un perenniyal³⁸ tasavvufi anlayışa bağlı olduğunun delilidir.³⁹ Yunus'un ötekini yermekten kaçınmasının ardında ötekiyle empati kurma yeteneğinin gelişmişliği yatmaktadır. Bununla birlikte insanları kazanmanın yolunun sevgiden geçtiğini düşünen Yunus, dinlerin özünün sevgi, barış ve kardeşlik olduğunu; yolu sevgiden geçen her kişinin kurtuluşa ereceğini varsayar.⁴⁰

Wilfred Cantwell-Smith ve Dinin Kaynağı

Hiçbir dinin kesin olarak doğru olmadığını, ancak her dinin hakikatin parçalarına sahip olduğunu düşünen Smith'e göre bir inanç sahibinin diğer dinler hakkında söylediği hiçbir ifade, o dinlerin taraftarlarınca "doğru" olarak tasdik edilmedikçe "doğru" değildir. Yani İslam hakkında bir Hristiyan'ın söylediği sözlerin meşruiyet kazanması, ancak bir Müslümanın tasdik etmesiyle söz konusu olabilir. Buradan hareketle hakikat, yalnızca ona atfedilen algıların bir yansımasıdır.⁴¹

Smith, din teriminin yerine daha dinamik kullanıma imkân veren "iman (faith)" ve "birikimsel gelenek (cumulative tradition)" kelimelerinin kullanılmasını önermektedir. Bu şekilde Smith dini, iman ve birikimsel gelenek olarak ayırmakta; imanı da gelenekten farklı bir konumda düşünmektedir. Birikimsel gelenekler, özel bir dini gelenekte imanın hayata geçirilmeye çalışıldığı kurumlar, adetler, kanunlar, inanç esasları, öğretiler gibi kültürel yapılardır. İman ise insanların yüce varlığa olan yönelişi veya yüce varlık karşısında hissettiği deruni tecrübeler ile hakikate ilişkin algılarıdır.⁴²

Smith imanı bir inanç esasının tasdik edilmesi veya bir inanç sisteminin benimsenmesi olarak görmez. Ona göre iman, dinin iç veçhesidir. Kurumlardan ziyade kişilerin vasfı olan iman, kişiliğin kendisine, komşusuna ve evrene yönelmesi ve onlara tam bir mukabelede bulunmasıdır. Gelenekler tarihsel olarak ortaya konabilirken ve keşfedildikleri oranda birbirinden farklıyken iman, dinsel geleneklerin hepsinde temelde aynı olabilmektedir.⁴³

Smith, "ortak eleştirel öz bilinçlilik (corporate critical self-consciousness)" olarak tanımladığı bir teori geliştirmiştir. Buna göre bir dini toplumun fertlerinin inancını araştırırken araştırmacı işe hem o toplumun inancının temeli hem de ifadesi olan birikimsel geleneğin bilgileriyle başlar. Ancak araştırmacı, tüm fertleri inceleyerek herkesten bilgi toplamaya çalışmalıdır. Smith'e göre insanlığın layıkıyla araştırılması, ancak sunulan delillerin araştırılarak incelenmesiyle mümkündür.⁴⁴

³⁶ Erhan Yetik, "Yunus'un Tasavvuf Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1991).

³⁷ Metin Yasa, *Din felsefesi açısından Yunus Emre'de aşk, yaratılış, kendi olma* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

³⁸ Perenniyal, zamana ve değişikliklere rağmen hayatta kalmayı başaran, her zaman önemli (permanently significant) olan ve kapsayıcı olan demektir.

³⁹ İbrahim Ağâh Çubukçu, "Yunus Emre'nin Felsefesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (1982).

⁴⁰ Yaran, "İbn Arabi, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu".

⁴¹ Donald Wiebe, "On Theological Resistance to the Scientific Study of Religion: Values and the Value-Free Study of Religion", *The Science of Religion: A Defence* (Leiden, The Netherlands: Brill, 2019).

⁴² William J. Wainwright, "Wilfred Cantwell Smith on faith and belief", *Religious Studies* 20/3 (1984).

⁴³ Mahmut Aydın, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", *İslam ve Öteki* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018).

⁴⁴ Suzanne Smith, "Wilfred Cantwell Smith: Love, Science, and the Study of Religion", *Journal of the American Academy of Religion* 81/3 (2013).

Smith, dışlayıcılığı reddetmiş; dini çoğulculuğu savunmuştur. Smith, John Hick'in "Teolojide Kopernik Devrimi"⁴⁵ olarak kavramsallaştırdığı teorisini kabul etmiş; çağdaş Hristiyan teolojisinin, Hristiyanlığı merkeze alan ve Hristiyanlık da dâhil olmak üzere diğer bütün dinleri Tanrıya hizmet eden unsurlar olarak gören Kopernik devrimine muhtaç olduğunu savunmuştur. Smith insanlığın dinsel tarihinin, dini çoğulculuğu açıklamada kullanılabilecek önemli bir kılavuz olduğunu savunur. Ona göre tüm dinler aslında tek bir tarihsel çizgiden oluşmakta; tarihsel olarak tüm dinlerin kaynağında aynı öz bulunmaktadır. Dinlerdeki ayrışma aslında tarihsel olarak birbirinden ayrılan ve farklılaşan geleneksel yapılar sebebiyledir. Dil ve kültürel olgular da benzer bir ayrışmaya maruz kalmış; ortak kökenlerden ayrılmıştır.⁴⁶

Smith'e göre iki temel hakikat vardır. Bunlardan birisi, tek bir dinler tarihi oluşudur. Diğeriyse insan yaşamının evrensel bir kalite ve vasfa sahip olmasıdır. Smith, dinlerin nesne değil özne olduğu tek bir dünya teolojisinin mümkün olduğunu savunmaktadır. Dünyanın tüm dinsel geleneklerinde veya tüm toplumlarında zuhur eden teoloji, aslında tek bir dünya teolojisidir. Smith'e göre tek dünya toplumu haline gelmek için birbirimizi tanımamız gerekir; bireyler ve toplumlararası kin, nefret ve düşmanlıkları bertaraf etmenin yolu, farklılıklardan ziyade ortaklıklara başvurmaktan geçmektedir. Ayrıca, farklı inanç ve kanaatlere sahip insanları bir araya getirerek dinler arası diyalogun sağlanması da önemlidir.⁴⁷

John Hick ve İnançların Gökkuşağı

Dışlayıcı veya kapsayıcı din görüşlerinin, dini olguları açıklamada yetersiz kaldığını iddia eden Hick, din adına yapılan seçimlerde veya dini rasyonel bir biçimde açıklamaya çalışan görüşlerin dayandığını varsaydığı akla ve akli delillere güvenmemektedir. Bu noktada Hick, eskatolojik doğrulama adını verdiği öte dünyadaki hayatla bağlantılı bir doğrulama yöntemiyle dini inançları veya teizmi fayda ya da duyguya indirgemeksizin savunma yoluna başvurur.⁴⁸ Hick, evrenin dinsel açıdan müphem, anlam ve işaretinin belirsiz olduğunu düşünmektedir. Evrende veya doğada dini açıdan olumlu veya olumsuz bir anlam ya da işaret bulmaya çalışan insan akli, oradan eli boş dönmeye mahkûmdur.⁴⁹ Kant'ın 'numen ve fenomen' kavramlarının etkisinde kalan ve felsefenin insana ilişkin iki temel bilgi yolu üzerinde durduğunu belirten Hick, bunların birinin empirizmin vurguladığı "tecrübe yolu", diğerinin ise rasyonalizmin vurguladığı "akıl yürütme yolu" olduğunu ifade eder. Hick'e göre insan bilgisinin doğası, empirizmin tecrübeye dayalı yoluyla kavranabilir. Nitekim peygamberlerin Tanrıyı akılla değil, tecrübe edilen bir gerçeklik olarak algılamaları bu duruma örnek oluşturur. Hick, peygamberlerin tecrübeye dayalı inancına, "delilsiz rasyonel inanç" demektedir.⁵⁰ Kant gibi Hick de aklın metafizik alandaki paradoks ve ikilemlerimizi çözümlenmekte bize yardımcı olamayacağını savunmakta; Tanrının varlığını bir postulat olarak benimsemekle tercihini teizmden yana kullanmakta; bununla birlikte Kant'tan farklı olarak bu tercihini pratik ahlak yerine "dini tecrübe" üzerine inşa etmektedir.⁵¹

Hick, Hristiyan tekelciliğinin teorik açıdan paradoksal ve yanlış olduğu gibi pratik hayata da çok zararlı etkilerinin olduğunu öne sürmektedir. Bunun yanında Hristiyan kapsayıcılığını da eleştiren Hick, bunun Hristiyanlığın önceliği ve üstünlüğü ile ilgili geleneksel görüşün kibarca ve kılık değiştirerek savunulması olarak anlaşılması gerektiğini vurgular. Ona göre kapsayıcılıkta öteki dinlere mensup insanlar, sadaka kabilinden kurtuluş alanı içine alınsalar da Hz. İsa sayesinde gerçekleşecek

⁴⁵ Teolojide Kopernik Devrimi hakkında daha fazla bilgi edinmek için Bkz: https://www.academia.edu/4909264/Teolojide_Kopernik_Devrimi_Copernican_Revolution_in_Theology_by_John_Hick_Turkish_translation

⁴⁶ Brent Nongbri, *Before religion: A history of a modern concept* (New Haven: Yale University Press, 2013).

⁴⁷ Aydın, "Küresel Bir Teolojiye Doğru".

⁴⁸ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 26-27.

⁴⁹ Mustafa Çakmak, "Kant'ın Numen-Fenomen Ayrımı ve Metafizik Eleştirisinin John Hick'in Din Felsefesine Etkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011).

⁵⁰ Paul R. Eddy, "Religious pluralism and the Divine: another look at John Hick's neo-Kantian proposal", *Religious Studies* 30/4 (1994).

⁵¹ John Hick, "The epistemological challenge of religious pluralism", *Dialogues in the Philosophy of Religion* (Springer, 2001).

olan bu kurtuluş, Hristiyanlığın eşsiz üstünlüğünü ve normatif karakterini muhafaza etmekten öteye geçmeyecektir.⁵²

Merkezinde Tanrının olduğu ve farklı dinlerin de takipçilerini kurtuluşa erdirebileceklerini dile getiren Hick kendi çoğulcu din anlayışını “teolojide Kopernik devrimi” olarak, dine ilişkin bunun dışındaki tüm görüşleri “Batlamyusçu teoloji” olarak adlandırır.⁵³ Büyük dünya dinlerinin hiç birisinin ötekilere eşsiz bir ahlaki üstünlük sağlayamayacağı, dinlerin ahlaki açıdan birbirine eşit düzeyde olduğunu savunur. Hick’e göre dinin merkezi ilgisi doğruluktan ziyade kurtuluştur. Bu bağlamda dinlerin doğruluğundan bahsedilemez; dinler arasında ahlak ve maneviyat gibi ölçütleri dikkate alarak birbirine üstünlükten söz etmek mümkün değildir. Hick’e göre dinlerin özü, aynı ilahi gerçeklikle insanın temasa geçmesi veya aynı gerçekliğin inisiyatifine mukabelede bulunması ise, bunların sadece biri veya bazısı değil hepsi eşit ölçüde doğru ve kurtuluş sağlayıcıdır. Bu noktada dinler arasında üstünlük iddiasından bulunmak doğru değildir.⁵⁴

İnsanların dinlerini çeşitli ölçütlere başvurarak seçmediğini savunan Hick, din seçiminin çoğu durumda bir yerde doğmuş olmanın sağladığı rastlantıya bağlı olduğunu ifade eder. Hick’e göre birey gerçekliği kendi biricik kültürel durumu içinde ona nasıl görünüyorsa öylece tecrübe eder. Her dini gelenek, kendi müntesiplerinin gerçekliği anlayışını şartlandırır ve onun gerçekliğe karşılık vereceği hakiki ve uygun yollar temin eder. Bu noktada Hick’e göre Tanrısal gerçeklik bir ve aynıdır; ama O, gerçekte olduğu gibi kavranamaz. Bu durumda her din, O’nu ancak belli ölçüde ve fakat daima eksik olarak kavrayabilir.⁵⁵ Özetle Hick’in dinsel çoğulculuk görüşleri temelde dinsel eşitçiliktir denilebilir.

Sonuç Yerine

Dünyada hepsi birbirinden farklı öğretiler sunan ve takipçilerini kurtuluşa erdirdiğini savunan çok sayıda din ve inanış olduğu bilinmektedir. Böylesi geniş çeşitlilikteki dinlerin insana, Tanrıya ve diğer şeylere nasıl baktığı, öteki dinlerden farklılaşan yönlerinin neler olduğu veya kurtuluşa erdirmeye yollarını açıklamak üzere dini dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk teorileri geliştirilmiştir. Dışlayıcılık, bir ötekileştirme biçimi olup yalnız kendi dinini önemserken; kapsayıcılıkta bir dinin öğretilerinin diğerlerini kapsadığı varsayılır; çoğulculuk ise her dine eşit şekilde yaklaşarak aslında hepsinin merkezinde Tanrı fikri olduğunu ve hepsinin takipçilerini kurtuluşa erdirmeye gücü olduğunu varsayar. Bu açıdan birbirinden anlam ve kapsam olarak farklılık arz eden kavramların batı ve doğu düşüncesinde benzerlik gösterdiği belirlenebilir.

Batı’da dini çoğulculuk, kapsayıcılık ve dışlayıcılık fikirleri 18. Yüzyılın ortalarından itibaren tartışılmaya başlansa da Doğu’daki ve özellikle İslam coğrafyasındaki kökenleri oldukça eskidir. Mutasavvıflar (bu makalede anılanlar: İbn Arabi, Rumi ve Yunus Emre), bazı ifade ve davranışlarında kapsayıcı ve dışlayıcı olabilirken, sıklıkla çoğulcu bir tutum sergilemişlerdir. Mutasavvıflarda görülen kapsayıcı ve çoğulcu ifadelerin birbiriyle uzlaştırılması imkânsız çelişik tutumlar olmadığı; aksine din olgusuna oldukça esnek yaklaştıkları belirlenebilir. Benzer bir tutum Caldwell-Smith ve Hick’te görülmektedir. Her iki düşünür, dini merkezine Tanrı düşüncesini yerleştirir ve dinlerin, Tanrı olgusuna farklı pencerelerden baktıklarını savunur. Batı kökenli çoğulculukta kurtuluşa giden tek yoldan bahsedilmez; kurtuluş herhangi bir dinin tekelinde değildir. Yine her din doğruluk iddiasında bulunsa da dinlerin tek başlarına sahipleneceği bir doğru yoktur fikri çoğulcularda hâkimdir.

Batı ve Doğu düşünsel yaşamında dini çeşitliliğin izlerini sürmeyi amaçlayan bu çalışmada yalnızca belirli düşünürlerin görüşlerine başvurulmuş ve kendi içinde sınırlandırılmıştır. Bunun nedeni, literatürde dini çeşitlilik düşüncesini açıklamak isteyen çalışmaların genellikle anılan düşünürleri esas almasıdır. Doğu ve Batı medeniyetleri arasında önemli kültürel ve düşünsel ayrılıklar olsa da Doğulu mutasavvıfların Batılı düşünürleri etkiledikleri göz ardı edilemez. Bu noktada Batı’daki dini çeşitlilik fikrinin temelini İbn Arabi, Rumi ve Yunus Emre gibi mutasavvıfların düşünceleri üzerine inşa edildiği

⁵² Hick, *İnançların Gökkuşağı*.

⁵³ Celal Büyük, “Wilfred Cantwell Smith’in Vahiy Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2010).

⁵⁴ Sait Kar, *Farklı Dinlerin Gerçeklik İddiaları Açısından İbadet Anlayışlarının Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi, 2006).

⁵⁵ Hick, *İnançların Gökkuşağı*.

söylenbilir. İleride dini çeşitlilik üzerine yapılacak çalışmaların özellikle kültürler arası karşılaştırmalara izin veren bir bağlamda kurgulanması önerilebilir.

Kaynaklar

- Addas, Claude - Ataman, Atila. *İbn Arabî: Kibrit-i Ahmer'in peşinde*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Affifi, Abul Ela. *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de tasavvuf felsefesi*. Trc. Mehmet Dağ. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- Akdemir, Ferhat. *Alvin Plantinga ve analitik din felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları, 2008.
- Arıcan, Kazım. "Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011): 71-98.
- Aydın, Mahmut. "Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Milel ve Nihal* 6/2 (2009): 9-30.
- Aydın, Mahmut. "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk". *İslam ve Öteki*. 83-126. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Büyük, Celal. "Wilfred Cantwell Smith'in Vahiy Anlayışı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2010): 173-183.
- Çakmak, Mustafa. "Kant'ın Numen-Fenomen Ayrımı ve Metafizik Eleştirisinin John Hick'in Din Felsefesine Etkileri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011): 187-200.
- Çelebi, Emin. "İbn Arabî'de Tasavvufî Tecrübenin Epistemolojik Mahiyetine Dair". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010): 115-127.
- Çelik, Celalettin. "Mevlana'nın fikirlerinin Türklerin dini hayatına etkileri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/12 (2002): 21-38.
- Çubukçu, İbrahim Agah. "Yunus Emre'nin Felsefesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (1982): 71-93.
- Demir, Tülay. "Dini Çoğulculuk". *Liberal Düşünce Dergisi*. 71 (2012): 41-64.
- Demirli, Ekrem - Çöpel, Hatice. "İbnu'l-Arabî Metafiziği". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2013): 227-231.
- Deniz, Osman Murat. "Dini Plüralizm: Dinler Yoluyla Kurtuluş mu, Dinlerden Kurtuluş mu?" *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13 (2018): 7-29.
- Eddy, Paul R. "Religious pluralism and the Divine: another look at John Hick's neo-Kantian proposal". *Religious Studies* 30/4 (1994): 467-478.
- Ergül, Ergin. "Mevlânâ'nın Düşünce Dünyasının Siyasal ve Toplumsal Boyutları, 1". *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi*. 2015. 239-256.
- Göztepe, Yüksel. "Mevlânâ Celâleddin Rumi'nin Akla Eleştirel Bakışı". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 2005. 417-438.
- Hick, John. *İnançların gökkuşağı: dinsel çoğulculuk üzerine eleştirel diyaloglar*. Trc. Mahmut Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Hick, John. "The epistemological challenge of religious pluralism". *Dialogues in the Philosophy of Religion*. 25-36. Springer, 2001.
- Hirtenstein, Stephen. *The Unlimited Mercifier: The Spiritual Life and Thought of Ibn'Arabi*. London: Anqa Publishing, 1999.
- Kar, Sait. *Farklı Dinlerin Gerçeklik İddiaları Açısından İbadet Anlayışlarının Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi, 2006.
- Kılıç, Mahmud Erol. *Şeyh-i Ekber: İbn Arabî Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Sufi, 2009.
- Kurt, Abdurrahman. "Sosyolojik din tanımları ve dine teolojik bakış sorunu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008): 73-93.

- Landau, Rom. *The Philosophy of Ibn'Arabi*. New York: Routledge, 2013.
- Mehdiyev, Nebi. "Plantinga'nın Dinî Dışlayıcılık Savunusunun Eleştirisi". *İslam Araştırmalar Dergisi*, S 22 (2009): 95-108.
- Nongbri, Brent. *Before religion: A history of a modern concept*. New Haven: Yale University Press, 2013.
- Oral, Osman. "Yunus Emre'nin Şiirlerinde İman Esasları". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 9/18 (2016): 69-101.
- Özkan, Mehmet Şükrü. "WC Smith ve J. Hick'in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/46 (2016): 269-301.
- Peterson, Michael - Hasker, William - Reichenbach, Bruce - Basinger, David. *Din Felsefesi*. Trc. Rahim Acar - Nebi Mehdiyev - Hümeysra Özturan - Osman Baş. 2. Bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Sevgi, Ahmet. "Yunus Emre'de insan sevgisinin evrensel niteliği üzerine". *Turkish Studies* 7/1 (2012): 99-103.
- Shah-Kazemi, Reza. *Paths to Transcendence: According to Shankara, Ibn Arabi, and Meister Eckhart*. London: World Wisdom, Inc, 2006.
- Smith, Suzanne. "Wilfred Cantwell Smith: Love, Science, and the Study of Religion". *Journal of the American Academy of Religion* 81/3 (2013): 757-790.
- Tekin, Mustafa. "Mevlâna Celâleddin Rûmî'de Din ve Yabancılaşma". *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi Bahar* 1/1 (2010): 101-118.
- Terkan, Fehrullah. *Çatışmanın dinamikleri: din ve felsefe uzlaşmazlığı üzerine*. Ankara: Elis Yayınları, 2007.
- Tokat, Latif. "Din Felsefesi Nedir?" *Din Felsefesi*. 15-38. Ankara: Bilay, 2018.
- Wainwright, William J. "Wilfred Cantwell Smith on faith and belief". *Religious Studies* 20/3 (1984): 353-366.
- Wiebe, Donald. "On Theological Resistance to the Scientific Study of Religion: Values and the Value-Free Study of Religion". *The Science of Religion: A Defence*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2019. https://brill.com/view/book/edcoll/9789004385061/B9789004385061_015.xml.
- Yaran, Cafer Sadık. "İbn Arabi, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu". *İslam ve Öteki*. 307-350. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Yasa, Metin. *Din felsefesi açısından Yunus Emre'de aşk, yaratılış, kendi olma*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Yetik, Erhan. "Yunus' un Tasavvuf Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1991): 157-170.